

Л. Легасова, Н. Шевченко, (Київ)

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА. МУЗЕЙНИЙ АСПЕКТ ТЕМИ

Історія будь-якого народу містить події, що за своїм значенням стають надбанням усього людства. Саме до таких належать події Другої світової війни. За своїм змістом, доленосним значенням, епічним звучанням вони посідають особливе місце у становленні та історичному поступі українського народу, який піднявся на боротьбу не лише за свою свободу, а й за право на гідне існування інших народів. Навіть розколотий за політичними й ідеологічними вподобаннями він став не лише об'єктом, а й суб'єктом масштабного дійства і зробив помітний внесок у перемогу над нацизмом і фашизмом.

Історія і пам'ять — близькі, тісно пов'язані між собою категорії. Пам'ять про війну — складний феномен. Для того, щоб не переривався живий зв'язок поколінь, слід постійно, а не лише в ювілейні роки, прикладати зусиль до вивчення невідомих сторінок воєнної доби, встановлювати імена тих, хто загинув і не був похований, або пропав безвісті, фіксувати спогади учасників і свідків тих подій, поширювати історичні знання про війну серед юнацтва та молоді, вшановувати ветеранів і піклуватися про них.

Живим утіленням пам'яті про війну є Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», визнаний державою і суспільством як один з провідних науково-дослідних, науково-методичних і культурно-освітніх центрів з воєнної історії України. Всю його діяльність спрямовано на те, щоб музейними засобами допомогти людям зрозуміти витоки трагедій і спустошень, які несуть війни, показати шляхи їх відвернення, розкрити історичну правду про жертвовність і подвиг народу в борні проти нацизму, сприяти патріотичному вихованню громадян, зокрема молоді, на героїчних традиціях минулого.

Наріжним каменем діяльності співробітників Меморіального комплексу є вироблення науково вивірених, концептуально оформлених, зважених підходів на всіх етапах роботи. Музейна справа — це особлива сфера увічнення всенародного подвигу і трагедії. Сучасний рівень її постановки у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни, а також кваліфікація співробітників дозволяє не лише нагромаджувати фонди й базуватися на цих матеріалах у процесі створення нових експозицій, виставок, підготовки та проведення науково-просвітницьких заходів, а й ґрунтовно займатися серйозними фундаментальними науковими дослідженнями. Наукова робота передбачає два основні напрями: музеєзнавчі дослідження і загальноісторичні напрацювання. Ще одним, самостійним і перспективним вектором наукових зусиль стала підготовка спеціальних тематичних видань силами власного колективу та у співпраці з науковцями Інституту історії України Національної академії наук України.

Комплектування колекції, її облік і вивчення, вдосконалення основної експозиції, створення виставок, розробка науково-теоретичних та методичних засад, визначення напрямів культурно-освітньої діяльності, професійна реставрація пам'яток історії — всі ці форми музейної роботи ґрунтуються на наукових дослідженнях і дають можливість колективу готувати і проводити методологічні та методичні семінари, конференції, а також видавати наукові збірники, науково-методичні посібники, буклети, путівники, створювати документальні фільми тощо.

Високий суспільний рейтинг музею, інтерес широких кіл і фахівців до його багатогранної діяльності ґрунтуються на інтелектуальному потенціалі досвідчених науковців, практиків-музеезнавців і підтримуються плідними творчими зв'язками з вітчизняними та зарубіжними військовими музеями, з ученими і професорсько-викладацьким складом провідних вузів країни, пошуковими групами, ветеранськими організаціями, громадськими об'єднаннями, засобами масової інформації.

Завдяки керівній, координуючій роботі наукової частини музею, його Вченої ради музейна наукова діяльність підпорядковується спільній меті, спрямовується в певних напрямках.

Основними принципами роботи музею, як і інших наукових установ, є актуальність, історизм, хронологічна послідовність, проблемність, системність, функціональність тощо. В основі методологічних підходів лежить концепт про те, що народ України став одним з найпомітніших суб'єктів історичного дійства і зробив визнаний світом внесок у перемогу над нацизмом.

У своїй науково-дослідній, експозиційно-виставковій, методичній, науково-популяризаторській роботі творчий колектив Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» керується сучасною науковою концепцією і за оцінками істориків-науковців, фахівців музейної справи, представників громадськості зумів правдиво відобразити епічні події протистояння з агресорами, що стало центральною подією ХХ ст.

Узагальненим підсумком усіх видів роботи наукового колективу, найважливішою складовою музейної практики стала головна експозиція музею, створена в 1994–1995 роках до 50-річчя визволення України від гітлерівських загарбників та 50-річчя Перемоги. До неї увійшли реліквії, що експонувалися раніше, а також нові надходження — всього понад 15 тис. музейних предметів. Експозицію розгорнуто в 16 залах загальною площею 5 тис. кв. метрів. Щорічно вона вдосконалюється, поповнюється матеріалами з нових надходжень.

Поступова зміна світоглядних та ідеологічних парадигм диктує необхідність осмислення історичних подій з нових, сучасних позицій, що базуються на засадах об'єктивності, деміфологізації і деполітизації подій Другої світової війни.

Враховуючи те, що протягом останніх років дослідження історії України періоду війни вийшло на якісно новий рівень, науковці Меморіалу, спираючись на досягнення фундаментальної історичної науки, власний досвід, джерельну базу та залучаючи нові архівні документи, наукові публікації тощо, намагаються переосмислити події минулого, якомога об'єктивніше висвітлити їх, шукають нові підходи, тематичні напрями. При цьому відкидаються політизовані версії, здогади, старі та нові «міфи», що ними «грішать» засоби масової інформації і які, на жаль, проникли вже в історіографію. Єдиним орієнтиром для науковців музею залишається історична істина, базована на достовірних джерелах.

Отже, науковий колектив обрав саме ту концептуальну версію, котра найбільш відповідала б історичній правді. При цьому враховувалося, що нині чимало людей сприймають музеї, присвячені Великій Вітчизняній війні, як і взагалі пам'ять про неї у будь-якій формі (художня література, кінотвори, наукові праці), лише як релікт комуністичного минулого. Не спростувати цю точку зору, котра, на жаль, розповсюдилась в окремих прошарках суспільства, було б фатальною помилкою, бо тим самим можна знецінити вкрай важливий відтиск історії нашого народу.

Концептуальне спрямування документальної експозиції музею акцентувалося на декількох фундаментальних положеннях:

— переосмислюючи вельми складну, суперечливу вітчизняну історію, слід констатувати, що український народ у цілому сприйняв агресію як загрозу самому своєму існуванню. Одразу ж після вторгнення Німеччини на територію

Радянського Союзу Друга світова війна стала для нього визвольною, справедливою, Вітчизняною, бо це була війна за свою землю, свою оселю та долю, а разом з тим і за всю людську цивілізацію;

— якщо спробувати стисло сформулювати історичну суть воєнної епохи, то це — трагедія і героїзм українського народу, незмірні бідування та втрати, з одного боку, і безприкладний ратний і трудовий подвиг — з іншого. Даючи загальну оцінку минулій війні, не можна не зазначити, що ця війна — один з найскладніших і найсуперечливіших розділів вітчизняної історії. На її ході позначилось все, з чим країна прийшла до неї. Це — і значні економічні соціальні зрушення, які дозволили швидко розгорнути могутній військово-промисловий потенціал. Водночас це й важкі наслідки тоталітарної деформації суспільства, репресій проти власного народу, керівництва Червоної армії. Завданням музейної експозиції стало висвітлення не тільки світлих, «вигідних», а й трагічних, «непрезентабельних» сторінок. Тільки так можна відновити історичну правду, показати справжню суть і ціну Перемоги, здобутої в неймовірно важких умовах;

— стрижневим змістовним наповненням експозиції стали: Україна і український народ у Великій Вітчизняній війні, їх внесок у Перемогу над нацизмом і фашизмом. 40-мільйонний український народ, його територія, промисловий потенціал, сировинні та продовольчі ресурси, були втягнуті в епіцентр смерчу світової війни вже з вересня 1939 р. А якщо згадати Карпатську Україну, то з весни 1939 р. Понад 6 мільйонів воїнів дав український народ збройним силам країн антигітлерівської коаліції. З 15 фронтів, які діяли у період війни, більше половини очолювали маршали та генерали — українці за походженням;

— у зв'язку з тим, що в оновленій експозиції центральне місце посідає українська тематика, необхідно було ґрунтовно показати такі поворотні воєнно-політичні події як Московська, Сталінградська і Курська битви, Берлінська операція, що мали безпосереднє значення для долі України, участь у них воїнів українського походження. Важливе значення має розкриття участі представників різних національностей колишнього СРСР у битві за Україну, багатонаціональний характер Перемоги;

— на окрему увагу заслуговує питання про боротьбу самостійницьких сил за відновлення незалежності Української держави і створення для реалізації даної ідеї суто національних збройних сил — Української повстанської армії. Концепція експозиції не могла не враховувати того, що Друга світова війна поглибила громадянське протистояння в Україні, вододілом якого виступало питання про характер її державності. Не можна обійти увагою і проблему колаборації. Участь українців в арміях держав супротивних блоків слід розглядати як трагічний збіг обставин, викликаний попереднім історичним розвитком, глибокими соціально-економічними, політичними, морально-психологічними чинниками;

— Україна, як відомо, вийшла з війни у новій якості: вперше у своїй історії стала соборною, увібравши до свого складу майже всі українські етнічні землі, що заклало фундамент майбутньої незалежності України. Експозиція врахувала і цей важливий наслідок війни. У ній показано, що у міжнародному плані республіка у воєнний період стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому, зрештою, здобула право стати країною-фундатором і членом Організації Об'єднаних Націй;

— людський фактор у війні став «червоною ниткою» всієї експозиції. Крізь усю експозицію проведено головну думку — перемогу здобув народ та його «плоть від плоті» — звияжний солдат, на плечі якого ліг основний тягар війни;

— в історичній перспективі незліченні жертви та бідування народу не були даремні: Батьківщину врятовано від чужоземного поневолення, створено найголовнішу передумову майбутнього державного суверенітету України;

— війна не обминула жодну українську родину. У кожному домі живе пам'ять про близьких і рідних, які загинули на війні чи зазнали тяжких мук у той безжалісний час. Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, його своєрідним генетичним кодом, запорукою відродження нації. Збереження цієї пам'яті має величезний виховний, моральний потенціал, оптимізуючи суспільство, даючи йому додаткові імпульси для поступу і духовного зростання.

Зміст та тематично-художнє оформлення експозиції, здійснені згідно з цією концепцією, покликані донести до відвідувача думку про те, що, незважаючи на плин часу, зміни соціально-економічних умов та політичної карти світу, попри безумовний перегляд цінностей у світогляді суспільства, перемога над нацизмом і фашизмом, героїзм та жертвовність народу у війні не підлягають девальвації. Перемога та пам'ять про неї — категорії вічні.

Особливість технології експонування виявилась у подачі суто історичного матеріалу шляхом створення символів і образів, що легко сприймаються та запам'ятовуються. При цьому науковці музею намагались уникнути нав'язування оцінок подій, фактів, вчинків людей. Головне завдання — подати воєнну епоху і людину в контексті історичних подій. Шляхом поєднання документальних, реліквійних, художньо-символічних та аудіовізуальних засобів було здійснено спробу відтворити основні події Великої Вітчизняної та Другої світової воєн. На стінах увідного залу — назви частин і з'єднань, які носять почесні найменування визволених ними населених пунктів України, а також перелік партизанських загонів і з'єднань, підпільних антифашистських організацій, що діяли на окупованій території нашої країни. Експозицію усіх залів тематично та хронологічно об'єднує акцентний образний стрижень, названий «Дорогою війни». За допомогою реліквійних матеріалів створюється наскрізний художньо-історичний образ кожної теми, який розкривається, конкретизується і доповнюється документальною частиною експозиції, розгорнутої у вітринах відповідного залу.

Історичні реліквії, новозалучені архівні документи аргументовано і послідовно відтворюють міжнародну обстановку тридцятих років, достовірно показують причини війни, катастрофічний перебіг подій на її початковому етапі: відступ, оточення, втрати, всебічно розкривають хід вирішальних битв — Московської, Сталінградської, Курської, битви за Дніпро, Корсунь-Шевченківської операції, штурму Берліна. Значну увагу приділено визвольним операціям на території Європи, створенню та діяльності Антигітлерівської коаліції, руху Опору. У новій експозиції ґрунтовно відтворено стратегічне місце України як одного з центральних плацдармів війни, переконливо показано всенародний, масовий характер боротьби проти нацистів, роль українського народу у створенні матеріальних і технічних передумов перемоги. Частина експозиції розкриває особливості окупаційного режиму в Україні. Не обійдено увагою такі теми, як діяльність УПА, трагічні події у Західній Україні після її визволення від нацистів, долі військовополонених. Музейними засобами показано значення соборності України, її становлення як суб'єкта міжнародного права. Кульмінацією експозиції є Зал Пам'яті, основною змістовною канвою якого стали такі тематичні вектори: війна в історичній долі України та її народу, пам'ять про війну, ціна Перемоги. Реліквійно-образні композиції «Стіна пам'яті», «Стіл тризни», «Журавлиний ключ», «Вдови», «Повоєнне дитинство» увічнюють невмирущу пам'ять про героїчне минуле, споріднену зі споконвічними християнськими традиціями українського народу.

У Залі Слави на біломармурових пілонах золотом виکارбовано прізвища близько 12000 Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці. Зал увінчують мозаїчний фриз, що відтворює основні етапи на шляху до Перемоги, та макет ордена «Перемога».

Створенню кожного експозиційного залу, розділу, тематичного вузла передувала тривала й ретельна дослідницька робота. Мало хто знає, що дані про Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, імена яких представлені в Залі Слави музею, були зібрані, систематизовані й оприлюднені вперше. На той час, у 70-х роках, виявити всі прізвища було дуже важко, адже ще не існувало двотомного біографічного довідника «Герої Радянського Союзу» й історико-статистичного довідника «Герої Радянського Союзу», які вийшли відповідно у 1988 і 1984 рр. Треба було виявити всіх живих і загиблих, тих, хто пропав безвісти і помер від ран, чи помер з різних причин після війни. Для цього в першу чергу були досліджені всі Укази Президії Верховної Ради СРСР від червня 1941 до 1946 рр., післявоєнні 1957, 1965 та інші роки, в яких мова йшла про присвоєння цього звання за подвиги, здійснені під час Великої Вітчизняної війни. Далі йшла копітка робота у Центральному архіві Міністерства оборони СРСР, де досліджувались нагородні листи і складалися остаточні списки. Інтенсивністю відзначалися контакти з радами ветеранів частин та з'єднань, Радянським комітетом ветеранів війни, обласними, крайовими, республіканськими партійними і радянськими органами, військовими комісарами всіх рівнів. Як це не виглядає дивним сьогодні, партійні органи давали рекомендації щодо вміщення в Залі Слави прізвищ Героїв, які жили на території їх регіонів.

З листів обкомів, крайкомів, міськкомів КПРС*:

22.10.1980 р. *«...Сообщаем, что Донецкий обком Компартии Украины не возражает против занесения фамилии Героя Советского Союза Литвиненко Г. Е. на пилоны зала Славы музея истории Великой Отечественной войны.*

Размещение в этом зале фамилий Заикина С. Я. и Удодова А. А. считаем нецелесообразным».

31.10.1980 р. *«Пермский областной комитет КПСС считает нецелесообразным заносить на пилоны фамилию тов. Козича И. С., так как он своим недостойным поведением компрометирует присвоенное ему звание Героя Советского Союза».*

16.12.1980 р. *«Получено сообщение по телефону от начальника административного городского отдела горкома КПСС г. Москвы о нецелесообразности помещения фамилий Героев Советского Союза Ляпкина Л. Г., Гокова Ф. А., Бабия В. В. в мемориал Славы. В письменной форме ответа не будет».*

Згідно з цими рекомендаціями 22 прізвища Героїв Радянського Союзу не були вміщені на пілонах через «негідну» поведінку, скоєння дрібних злочинів чи якісь інші «провини», незважаючи на те, що звання Героя вони офіційно позбавлені не були. Не вміщені були на пілонах також прізвища Йозефа Буршика — підпоручика Чехословацької бригади, удостоєного звання Героя Радянського Союзу Указом від 21 грудня 1943 р. (у 1968 р. він нелояльно поставився до вступу радянських військ до Чехословаччини), і Героїв Радянського Союзу-євреїв: молодшого лейтенанта М. Фельзенштейна (Указ від 17 листопада 1943 р.) і ефрейтора К. Шураса (Указ від 24 березня 1945 р.), які виїхали на постійне місце проживання в Ізраїль (відповідно у 1974 і 1979 рр.)².

Ці прикрі явища, допущені не з вини наукових працівників музею, були виправлені у 1998 та 2004 роках: після ретельної перевірки у ЦАМО РФ і Управлінні Президента Російської Федерації з державних нагород всі прізвища Героїв були вміщені в Залі Слави.

* Збережено мову оригіналів.

Долаючи великі труднощі, науковцям музею вдалося не тільки скласти списки Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці за війну, а й зібрати статистично-демографічні дані про них і кавалерів ордена Слави трьох ступенів.

У результаті дослідницької роботи підготовлено аналітично-цифрові довідки та картотеки:

- Герої Радянського Союзу, які одержали це звання за бої на території республіки (близько 4 тис. осіб);

- двічі Герої Радянського Союзу, які одержали це звання за Україну або брали участь у боях на території України (94 особи);

- кавалери ордена Слави 3-х ступенів, які одержали нагороди за бої на території УРСР (859 осіб).

Принагідно слід зазначити, що в Україні подібна аналітично-узагальнююча робота більше ніде не проводиться.

Досить тривалою була й науково-дослідницька робота над створенням увідного залу музею, де вміщено перелік об'єднань, з'єднань і частин, що одержали почесні найменування населених пунктів України, які вони визволяли, а також перелік партизанських з'єднань, загонів і підпільних організацій, що діяли на теренах України³.

Матеріали ці на час створення музею були закриті, тому довелося ретельно вивчати накази Верховного Головнокомандування, вилучати з них ті частини, які носили найменування міст і сіл України. На допомогу прийшли ветерани, працівники Міністерства оборони. Вони допомогли знайти необхідні джерела й одержати доступ до них.

У цьому ж залі вміщено перелік з'єднань і частин, що одержали найменування за географічними назвами. В більшості наказів ВГК дається тільки назва, а перелік відсутній. Тому довелося звертатися до Генерального штабу міністерства оборони, працювати у Центральному архіві міністерства оборони Російської Федерації і на базі дослідження наданих матеріалів складати такі списки. Це стосується таких назв, як «Дніпровські», «Дністровські», «Донбаські», «Карпатські», «Кримські», «Нижньодніпровські», «Нижньодністровські», «Перекопські», «Південнобузькі», «Прикарпатські», «Прип'ятські», «Прутські», «Сиваські» (всього — 13).

Крім цього, на базі дослідження науково-військової літератури та вже опрацьованих матеріалів вперше складені списки понад 80 військових формувань із подвійними почесними найменуваннями міст і географічних найменувань України та інших держав: 50-й Київсько-Берлінський мотоциклетний полк, 252-а Харківсько-Братиславська стрілецька дивізія, 94-а гвардійська Звенигородсько-Берлінська дивізія, 243-я Нікопольсько-Хінганська стрілецька дивізія, 1-й Кіровоградсько-Берлінський штурмовий авіакорпус та інші.

Спеціально уточнювалися і систематизувалися дані про склади фронтів, армій, корпусів, на базі чого підготовлено їх перелік: «Бойовий склад фронтів, що воювали на Україні», «Бойовий склад армій, що воювали на Україні», «Бойовий склад корпусів, що воювали на Україні», «Бойовий склад армій і фронтів, що воювали на території Російської Федерації, Білорусії, Кавказу, Молдови і Прибалтики». Завдяки цілеспрямованій пошуковій роботі науковцям Меморіалу вдалося розшукати, а також домовитись про передачу з міністерства оборони РФ, рад ветеранів, окремих осіб на постійне зберігання даних про бойовий шлях об'єднань, з'єднань, частин, у тому числі тих, що брали участь у бойових діях на території України. Це 603 історичні довідки, 243 історичних формуляри, 228 схем тощо, а також численні спогади учасників війни.

Ці матеріали дозволяють створити уявлення про визначне місце українського фактору не тільки радянсько-німецького фронту, а й усього ходу бойових дій.

Треба зазначити, що результати досліджень, проведених науковцями Національного музею, досить широко використані в історико-меморіальному серіалі «Книга Пам'яті України». Так, до книги «Безсмертя» увійшли матеріали «Поріднені назавжди. З'єднання та частини, удостоєні назв визволених міст і територій України» і «Герої Радянського Союзу — українці та уродженці України», підготовлені науковими працівниками Меморіального комплексу.

Поглиблене вивчення історичного матеріалу, в тому числі архівних документів, фондової колекції, новітніх наукових публікацій; багаторічна співпраця з ветеранами — учасниками боїв, провідними вченими-істориками, насамперед Інституту історії України НАН України, а також з редакціями «Книги Пам'яті України», «Енциклопедії історії України», робота з наукового комплектування фондів музею — все це дає змогу через головну експозицію, публікації, масові заходи та численні тематичні, реліквійні виставки достовірно розповісти про події, що відбувалися понад 60 років тому, чітко розставити акценти та зробити наголос на людському чиннику цих подій.

Плануючи та здійснюючи свою діяльність, музей враховує те, що відвідувачів, за їх словами, насамперед цікавить «нова інформація про минуле», «додаткові знання, що допомагають розширити світогляд», «першоджерела», «оригінальні пам'ятки», «достовірність», «наочність» тощо.

Значну частину відвідувачів Меморіалу становить молодь. Оскільки вивчення історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн у школах та вузах носить поверховий характер, а рівень підручників не завжди задовольняє сучасні вимоги, науковими співробітниками Меморіального комплексу розроблено різноманітні тематичні екскурсії, сценарії музейних уроків, семінарів, конференцій, інших заходів, спрямованих на поглиблене вивчення цієї теми, окремих її розділів.

Домінуючою лінією роботи з цією категорією є традиційні, універсальні засоби музейної педагогіки й освітньої роботи, а також пошук має, нетрадиційних форм впливу на свідомість підростаючого покоління, яке не сприймає шаблонів, стереотипів і штампів, з одного боку, і надзвичайно щиро й безпосередньо сприймає цікаво й не ординарно подані події, — з іншого. Від музейного предмета — через спільне переживання — до спільної історичної пам'яті — такий магістральний шлях формування громадянина на кращих історичних традиціях нашого народу.

Аналіз відгуків, відповідей на музейні анкети, моніторингів показує, що музей допомагає набагато глибше зрозуміти історію війни, більш яскраво уявити собі ці події, відкрити для себе щось нове, відчути себе частинкою історії:

З Книги відгуків:

«З величезним хвилюванням і захопленням ознайомився з оновленою експозицією чудового музею Великої Вітчизняної війни.

Ви знайшли зовсім нові форми демонстрації великого лиха і чудової Перемоги нашого народу. Це — правдива історія Великої Вітчизняної війни, такою і повинна бути справжня історична наука».

Академік Б. Є. Патон.

«Хотілося б окремим рядком відзначити в побудові експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» таку особливість, як науковість. Науковість побудови експозиції відчувається в усіх, без винятку, залах музею. Прикметною рисою меморіального комплексу є вдале поєднання емоційної спрямованості експозиції музею з дійсно науковим підходом співробітників музею.

Нас особливо вразив і той факт, що екскурсіводи музею намагаються сформувати у відвідувачів об'єктивне враження про Велику Вітчизняну війну».

Магістри Національного педагогічного університету ім. Драгоманова:
Віталінен Олександр, Губань Вадим.

«...Ерудиція, методична майстерність, глибокі знання фактичного матеріалу, глибокі морально-політичні висновки з викладеного матеріалу допомагають майбутнім офіцерам значно поповнити свої поверхові знання про війну, про роль керівників та їх відповідальність на війні, залишають моральні та психологічні наслідки в серцях, розумах і душах майбутніх захисників Батьківщини.

...Вивчення воєнної історії в Київському інституті телекомунікації та інформатизації і в наступному році буде продовжено тут, у Музеї».

Доцент ВІТІ «КПІ» К. Кулик.

Намагаючись уникнути політичної кон'юнктурщини, науковий колектив Меморіального комплексу особливе значення приділяє патріотичній спрямованості своєї діяльності, показу народного героїзму, викриттю сутності нацизму, ствердженню вирішального внеску народів Радянського Союзу, в тому числі українського, в перемогу. Демократизація суспільства, ліквідація табу на «закриті» теми, відсутність ідеологічного тиску і цензури, більш відкритий доступ до архівних документів, зняття грифу таємності з багатьох архівних справ, творчі контакти із закордонними колегами, обмін історичними матеріалами, спільні міжнародні музейні проекти дали можливість вивести історичні дослідження на новий рівень. Головним напрямом наукової роботи — дослідницької, експозиційно-виставкової, методичної, освітньої — є вивчення й висвітлення ролі українського народу у боротьбі з нацизмом, втрати України, глибоке осмислення історичного процесу та засвоєння його уроків.

Навіть перелік деяких тем досліджень дає уявлення про те, наскільки цікавим і різноманітним є коло питань, що розробляються: «Прикордонні бої в Україні. 1941 р.», «Радянський антинацистський рух Опору. Уродженці України в європейському русі Опору (аналіз фондової колекції)», «Самостійницький рух в Україні під час Другої світової війни. Діяльність ОУН та УПА в архівних джерелах. Знані особистості національно-визвольної боротьби», «Втрати українського народу під час окупації», «Жертви Бабиного Яру — представники різних національностей», «Військовополонені — долі, жертвність, трагедія», «Українці — учасники інтернаціональної боротьби в концтаборах Європи», «Тил — фронту. Підприємства Києва під час Великої Вітчизняної війни», «Видатні особистості української культури в роки війни», «Сталінградська битва та початок визволення України в епістолярній колекції музею», «Парад Перемоги», «Відзнаки Червоної Армії. 1935–1945 рр.», «Карпатська Україна напередодні Другої світової війни», «Звитяга й жертвність молодогвардійців», «Документи нацистської окупаційної влади в Україні у фондозбірні музею», «Діти війни (у руслі соціальної історії)» та багато інших.

З погляду поглибленого вивчення та розкриття теми «Внесок українського народу в розгром нацистської Німеччини» важливе місце посідає створення спеціальних тематичних виставок, серед них — «Полководці та воєначальники українського походження», «З іменем Богдана», «Золоте сузір'я Героїв», «Генерал Орленко» (до 100-річчя від дня народження двічі Героя Радянського Союзу О. Федорова), «Іван Данилович Черняхівський» та інші, яким передувала глибока дослідницька робота.

Нерідко тематика досліджень диктується прагненням нагадати, а іноді й вивести із забуття імена наших земляків-українців, уродженців України, тих, хто проживає тут зараз. Саме їм, відомим й маловідомим, присвячені такі

наукові довідки, повідомлення та виставки, як «Солдат, дипломат, генерал» (про генерала К. Дерев'янка), «Солдатська мати...» (про родину матері-героїні Е. Степанової), «До 55-річчя від дня загибелі закарпатського поета Дмитра Вакарова», аналітичні довідки про Героїв Радянського Союзу — учасників боїв за Україну, «Солдати Перемоги» (про воїнів, що пройшли війну з першого до останнього дня), «Кияни — герої завершальних операцій Великої Вітчизняної війни» та інші.

Виставка, присвячена 100-річчю від дня народження генерал-лейтенанта К. Дерев'янка, який 2 вересня 1945 р. від імені СРСР підписав Акт капітуляції Японії і тим самим поставив крапку у Другій світовій війні, набула особливого резонансу в суспільстві. Її створенню передувала значна дослідницька та пошукова робота.

Молодий генерал українського походження постає перед численними відвідувачами Музею не тільки як генерал і дипломат, а й як просто людина. На виставці вперше демонструвалися матеріали з сімейного архіву Дерев'янків.

Зі шоденника К. Дерев'янка: *«...Найбільш складне для мене питання: яка мова є для мене ріднішою — російська чи українська? Перші слова, які я почув і вимовив — це були слова з самої глибини української мови. З цією мовою я жив і ріс, розвинувся і зміцнів. Російською мовою я навчився читати і пізнав усе, що зміг. З російською мовою у мене пов'язане усе свідоме життя. Але у той же час жодного слова української я не забув і важить воно для мене стільки ж, як і російське...»⁴.*

Героїка і трагізм війни у постатях, які уособлюють кращі риси нашого народу, розкриття наступності поколінь українських воєначальників поглиблює знання рідної історії, сприяє вихованню у відвідувачів Музею, зокрема молоді, патріотичних почуттів, поваги до ратного подвигу поколінь воєнної доби.

Спробою дослідити специфіку антинацистського руху Опору в різних регіонах України, його форми і наслідки стали наукові довідки та розвідки «До питання про інтернаціональний характер руху Опору в Україні. 1941–1944 рр.», «Український штаб партизанського руху — 60 років по тому», «Партизанський рух Київщини. Створення та бойова діяльність партизанського загону «Перемога або смерть» та інші.

Надзвичайно актуальним залишається дослідження українського самостійницького руху в роки Другої світової війни. На базі цих досліджень, а також у результаті наукових відряджень з метою комплектування музейної колекції підготовлено низку наукових розвідок «Антинацистська діяльність ОУН-УПА в роки Другої світової війни (роздуми над архівними та музейними документами)», створено та проведено цикл виставок, присвячених УПА «На шляхах збройної боротьби». Представлені документи свідчать, що боротьба проти гітлерівських загарбників на окупованій території — складне, різнобічне явище, вона мала як організований, так і стихійний характер, різні політичні орієнтири. Враховуючи те, що історична наука ще не дала повного, вичерпного аналізу подій на окупованій території України, співробітники музею не ставили за мету робити певні висновки, давати остаточні оцінки. Це — справа майбутнього. Мета проблемної експозиції щодо діяльності ОУН і УПА — наблизити відвідувачів до розуміння неоднозначних, трагічних сторінок історії боротьби українських патріотів, показати людину в контексті історичних подій. Однак дана тема потребує подальшого поглибленого вивчення і правдивого висвітлення, бо це — одна з найскладніших й найбільш драматичних сторінок історії України XX століття.

Виходячи з Указу Президента України від 16 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення», Музей планує посилити

роботу з вивчення цієї проблематики з метою максимально об'єктивного вдосконалення та доповнення відповідного розділу в експозиції, щоб надати можливість відвідувачам самим оцінити масштаби та значення українського самостійницького руху, формувати власну точку зору.

У центрі уваги творчої діяльності науковців Меморіалу стоїть насамперед вивчення музейного зібрання. Воно складається, з одного боку, з опрацювання фондової колекції, а з іншого, — з безпосереднього дослідження музейних пам'яток. Результати цих зусиль збагачують історичні знання та використовуються науковими співробітниками музею для вирішення різноманітних питань у практичній музейній роботі.

Основу фондової колекції Меморіального комплексу з теми «Антинацистський рух Опору українського народу. 1941–1944 рр.» становлять матеріали республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», що експонувалась у Києві в 1946–1950 рр., а у 70-х роках була передана Музею історії Великої Вітчизняної війни і стала базою для створення його експозиції.

Матеріали виставки, а також найбільш цінна й інформативно насичена частина колекції Меморіалу, зібрана протягом десятиліть, у т. ч. — архіви відомого письменника-дослідника С. Смирнова та учасника оборони Києва І. Євдокимова — протягом багатьох років ретельно вивчаються музейними дослідниками, застосовуються у повсякденній роботі.

Україна, її люди та історія посідали особливе місце у житті, фронтовій біографії, творчості С. Смирнова. Тому цілком зрозуміло, чому значну частину архіву відомого письменника-дослідника його родина на прохання керівництва Меморіального комплексу в 1983 р. передала саме до цього музею в Києві: це листи-спомини, клопотання, і коротенькі, і докладні — справжні сповіді про все пережите, деякі з особистими реліквійними матеріалами (фото, фронтові листи, довідки, характеристики, газети тощо). Крім того, є й особисті матеріали С. Смирнова — фронтові записники, робочі нотатки, рукописи літературних творів, стенограми деяких авторських програм, численні поздоровлення, фото різних років. Серед тих, чиї імена «відкрив» Сергій Смирнов, — захисники Брестської фортеці та Аджимушкайських копалин у Керчі, герої Малинського підпілля на Житомирщині, легендарний підводник О. Маринеско та льотчиця Катерина Зеленко, які одним із останніх Указів Президії Верховної Ради СРСР були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, та багато-багато інших, нині ушанованих, а тоді зовсім невідомих героїв. Саме С. Смирнов сприяв реабілітації колишніх військовополонених, поверненню їм доброго імені.

Треба зауважити, що на відміну від особистого архіву письменника, що зберігається у фондах Меморіалу Брестської фортеці, — він містить матеріали суто про учасників захисту цієї фортеці в 1941 р. — архів у нашому Національному музеї відображає найголовніший сенс пошуково-дослідницької роботи С. Смирнова: повернути Батьківщині імена гідних її патріотів — колишніх бранців гітлерівських концтаборів. Серед них — Герой Радянського Союзу, Національний Герой Італії Ф. Полетаєв, один з організаторів та керівників антифашистської боротьби радянських військовополонених у Генуї; І. Алексєєв, лікар-хірург, учасник оборони Києва, який надавав медичну допомогу в'язням Дарницького, Богунського (Житомирщина) таборів для радянських військовополонених, а також у концтаборах Німеччини; Л. Силін, військовий юрист, організатор і керівник підпільного госпіталю в селі Єремівка (Полтавщина) восени 1941 р. та інші.

До початку 1990-х років працівниками Меморіалу архів було упорядковано за тематичними групами та розпочалася робота з ретельного дослідження конкретних матеріалів. За результатами цієї роботи проводиться пошукова

робота, складаються наукові довідки, розвідки, статті, публікації. Деякі з унікальних матеріалів експонувались на реліквійних виставках «Пам'ятаємо», «Війна і Перемога — жіночого роду», «Трагедія радянських військовополонених», «Буду думати, що я не дарма ходив по землі...» (до 90-річчя від дня народження письменника) та інших.

Таким чином, пошуково-дослідницька та просвітницько-виховна діяльність талановитого письменника, телерадіопубліциста, кіносценариста С. Смирнова знайшла продовження в зусиллях співробітників Національного музею.

Не менш цікавим є й архів І. Євдокимова, в роки війни — полкового комісара, воєнкома Київського укріпрайону, учасника оборони столиці України, який після війни понад 20 років ретельно збирав та вивчав матеріали про події під Києвом у 1941 р. Після смерті Іларіона Федоровича ці документи зберігаються в нашому музеї. І не просто зберігаються, а постійно використовуються науковцями у дослідницькій, пошуковій, експозиційній і виставковій роботі. Саме до цього джерела музейні працівники звертаються за інформацією при складанні текстів екскурсій, тематичних картотек, наукових довідок, для надання консультацій відвідувачам. Інформація з цього фонду використана під час оновлення розділу основної експозиції музею, присвяченого Київській оборонній операції 1941 року. Серед документів архіву дослідника були виявлені такі, що посідають почесне місце в залі «Оборона Києва». Наприклад, фото і сповіщення про загибель лейтенанта І. Баранника, командира взводу 339-го окремого артдивізіону 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії, написане ним власноруч в критичний момент бою. Основну частину фотодокументів композиції «Вибух», до якої увійшли фото загиблих захисників міста, також становлять фотодокументи, зібрані за довгі роки дослідником і збережені в його архіві.

Упродовж тривалого часу І. Євдокимов працював у Центральному архіві міністерства оборони СРСР у м. Подольськ Московської області з документами Південно-Західного фронту за липень-вересень 1941 року. Інформація, відібрана там, — а це виписки з бойових і політдонесень окремих підрозділів, частин і з'єднань фронту, реляції до нагороджень захисників Києва тощо, — допомагає відтворити картину подій, що відбувалися на підступах до міста під час його оборони. Вона набуває ще більшої ваги в наш час, коли доступ до архівів, які опинилися на території іншої держави, ускладнився.

Довгі роки Іларіон Федорович листувався з безпосередніми учасниками подій, які він досліджував. У 60-ті роки, коли були живі багато з учасників оборони Києва, і пам'ять ще не підводила ветеранів, їхні спогади іноді були ціннішими за архівні документи. Як приклад можна навести спогади лейтенанта К. Односума — командира вогневого взводу 244-го артполку 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії, представлені в основній експозиції музею (композиція «Вибух»). Крім того, колишній комісар вважав своїм обов'язком розшукати місця поховання усіх, хто значився такими, що пропали безвісти, домогтися вручення нагород за мужність усім, хто їх не отримав. Цьому напрямку роботи Іларіона Федоровича присвячено розділ реліквійної виставки «Пам'ятаємо», створеної і відкритої в Меморіалі у 1996 році. Тоді її відвідало багато киян та гостей міста, переважно молоді. І, безумовно, побачене на виставці посягло в їх душах зернину вдячності тим, хто не пошкодував свого життя, захищаючи Київ.

У цій нелегкій благородній справі музейні науковці вважають себе наступниками І. Євдокимова, продовжувачами його справи. Відомо, що пошукова робота посідає не останнє місце серед всіх видів діяльності, якими займається музей. Так, наразі триває пошук рідних полеглих захисників Києва І. Плишакіна та Т. Мирюхіна, чий останок були знайдені нещодавно на місцях боїв 1941 р. і перепоховані на меморіальному кладовищі в селищі Конча-Заспа.

Продовжуючи пошук, розпочатий І. Євдокимовим, музейні співробітники встановили зв'язок з рідними і зібрали комплекси матеріалів про оборонців Києва молодшого лейтенанта В. Якуніна, старшого сержанта М. Максимова — коменданта гарнізону і зв'язківця доту № 131, лейтенанта А. Жуковця — коменданта доту № 208 Київського укріпрайону, молодшого лейтенанта О. Федораки — командира взводу 737-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії.

Робота над документами архіву триває. Можливості їх використання ще не вичерпані.

Послідовне та поглиблене вивчення матеріалів архіву І. Євдокимова допомогло науковцям Меморіального комплексу підготувати низку наукових праць, що сприяло створенню експозиції виставок «Під крилом — Київ», «Знову цвітуть каштани» тощо.

Висвітленню маловідомих подій історії столиці України, увічненню героїзму і жертвовності захисників і визволителів міста, збагаченню історичної пам'яті поколінь присвячені наукові розвідки «Київський УР в обороні Києва», «Участь бійців 4-го полку НКВС в обороні Києва», «Життя в окупації. Будні Києва в період 1941–1942 рр.», «Бойова діяльність 166-го Київського інженерно-танкового полку», «Партизанський рух Київщини», «Протиповітряна оборона Києва (листопад 1943 р. — липень 1944 р.)», «Історія створення залізничних мостів через Дніпро в районі Києва у 1943 р.» та багато інших.

Продовження статті в наступному номері.

¹ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996. — С. 562.

² Ці прізвища не згадувались навіть у двотомному біографічному довіднику «Герої Радянського Союзу» (1988 р.), вони з'явилися в додатку до цього видання у книзі «Кавалери ордена Слави трьох ступенів», який вийшов у 2000 р.

³ Ці дані та дані про Героїв Радянського Союзу — українців та уродженців України представлені у кн.: Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — К., 2000. — С. 701–830.

⁴ Рукопис *Дерев'янка К. М.* 1947 р. З архіву родини Дерев'янків. Акт № 050039 від 28.02.2005 р.